

попії сповідний розпис 1777 р. зафіксував дячком Якова Ягідку [12, 1]. Проте, вже у розписі 1781 р. цю посаду обіймав Пантелеймон Береговий [13, 1]. Однак наступного року дячком знову записано Якова Ягідку [14, 1]. Згідно ж із розписом 1786 р., він взагалі значиться серед дворових Микити Михайловського, брата померлого священника, який, до речі, записаний до стану військових [15, 2]. Наступний же розпис (1789 р.) зареєстрував вищезгаданого Михайловського на посаді дячка [4, 1].

Втім, у цьому контексті постає логічне питання: до якого стану варто відносити таких осіб? Адже у розписах вони значаться то як особи духовного стану, то як військового. Припускаємо, що посідання такої посади могло розглядатися людьми того часу як спосіб підняття власного авторитету. Отже, можемо спостерігати досить типову картину, коли особи, які обіймали посади дячків, пономарів та псаломщиків, записувалися то до духовного, то до військового стану.

Не менш складною видається перспектива встановлення станової належності дітей священників, котрі обрали для подальшої кар'єри цивільну чи військову службу. Так, у згадуваному с. Ячини, Яків Лук'янович, син священника, трудився у канцелярії Лубенського гродського суду. Отже, згідно з логікою закону, його треба було зарахувати до стану приказних або військових. Проте, у сповідних розписах батьківської парафії він записаний до родини батька, яка цілком природно належить до духовного стану [16, 1]. Такі приклади, а вони непоодинокі, дають змогу говорити про відсутність чіткого розмежування між козацьким і духовним станом у тогочасному соціумі, а відтак, подають зразки соціальної мобільності.

Важливою категорією сповідних розписів є «двор». Саме це поняття, відповідно до встановленого зразка, мало фіксуватися в окремій колонці [1, 119]. Однак, за її заповнення, укладачі розписів, очевидно, зіткнулися з певною проблемою, оскільки двір виступав окремою податковою одиницею і міг включати декілька сімей, які не завжди були пов'язані кровними взаєминами. Окрім власника двору та його родичів, на ньому могли мешкати й інші особи. Адже основними ознаками «двора» були наявність орної землі, спільне ведення господарства та несення повинностей [17, 114].

Такі різночитання призводили до неоднакового співвідношення між дворами та сім'ями (в означенні кровних родичів) у різних сповідних розписах. В одних з них число дворів відповідало кількості сімей, тобто, в одному дворі записано лише кровних родичів. У інших – до одного двору записано по декілька сімей, між якими немає родинних зв'язків. У значній кількості розписів укладачі просто не заповнювали колонку з нумерацією дворів [18, 1–12]. Однак загальною тенденцією розписів було поступове наближення кількості дворів до кількості сімей. Показовими у цьому плані є сповідні розписи с. Грабарівка Пирятинської протопопії. Відповідно до розпису 1758 р., в одному дворі, крім священника з родиною, записані також дяк з родиною та псаломщик із сім'єю [19, 1]. При цьому жодних родинних зв'язків між їхніми сім'ями не виявлено. Розпис же 1768 р. містить в одному дворі лише осіб, пов'язаних кровною спорідненістю. Це сім'я самого священника та його тещі з дітьми [20, 1].

Підсумовуючи вищевикладене доходимо таких висновків. По-перше, сповідні розписи містять важливі відомості про антропоміміку, становий, сімейний, віковий стан, домогосподарство, місце проживання парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII ст. По-друге, інформація розписів, у певних моментах, відзначається

ся неточністю. Хоча стверджувати, що спотворення носили свідомий характер не доводиться. По-третє, аналіз інформаційного потенціалу дозволяє говорити про можливість використання джерела для дослідження демографічних процесів, вивчення шлюбно-сімейних, соціальних та професійних стосунків у середовищі парафіяльного духовенства.

1. *О штрафах за уклонение от исповеди // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 10. – СПб., 1830.*
2. *Держархів Полтавської обл. (далі – ДАПО). – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 16.*
3. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 34.*
4. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 1141.*
5. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 56.*
6. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 140.*
7. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 1299.*
8. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 575.*
9. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 817.*
10. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 322.*
11. *ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 280.*
12. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 544.*
13. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 709.*
14. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 740.*
15. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 996.*
16. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 313.*
17. *Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольников слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1768 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2.*
18. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 540.*
19. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 7.*
20. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 202.*

Dmytrenko V.A. Confessional registers as the source of the Getmanchyna paraxial cleric's in the XVIII cent. studying. In the article is analyzed the information's potential of the confessional registers as the source of the Getmanchyna studying.

Key words: Getmanchyna, paraxial clerics, confessional registers

А. Л. Богуцька

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII–XIX ст.

Проаналізовано соціальні трансформації у середовищі селян Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. Охарактеризовано умови, в яких перебували корінні мешканці після входження Правобережжя до складу Російської імперії, роль «нової» держави, яка в кінцевому результаті зводилася до збереження та посилення кріпацтва, нещадної експлуатації та ще більшого закріпачення українського селянства.

Ключові слова: Правобережжя, Російська імперія, соціальні трансформації, міщани, селяни, дворяни

Події першої половини 90-х рр. XVIII ст. знаменували собою не лише приєднання Правобережної України до нової метрополії, а й початок глибинних соціальних процесів. Соціально-становою еволюцією на теренах регіону відбувалася за умов, коли в Російській імперії зміцнилися два важелі – самодержавство та кріпосне право. Селяни регіону опинилися не тільки в економічній та особистій залежності від поміщиків, а й від держави, що виступала найбільшим кріпосником. Приєднавши Правобережну Україну до складу імперії, російський царизм став цілеспрямовано будувати в краї імперські та державно-правові відносини. Ключові позиції в політичній та інших сферах життя закріпили за росіянами, іншими національними меншинами, що мешкали у Правобережжі. Українці єдині опинилися на рідній землі у безправному політичному середовищі. Вони виявилися

чужими для нової влади, яка вже з перших днів утвердження в регіоні стала чужою для українців.

Питання соціальної трансформації у середовищі селян та міщан Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. знайшло певне висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, що засвідчують праці М. Бармака, Д. Бовуа, І. Гуржія, О. Доніка, В. Кабузана, Г. Казьмирчука, П. Клименка, М. Кояловича, І. Кривошеї, Т. Лазанської, В. Павлюка, Ю. Присяжнюка, Т. Соловйової, А. Філінюка, Н. Щербак та ін. Однак комплексного висвітлення в літературі проблема досі не отримала. Метою нашого дослідження є аналіз соціального складу сільського населення та умов, у яких перебували селяни Правобережжя в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Колонізацію Правобережної України, насадження в ній деспотичної влади і режиму кріпосного права, суворість якого не мала аналогів у світі, сучасні російські вчені пояснюють жорсткою необхідністю, недостатнім обсягом сукуної прибуткової праці на основній території Росії, що примушувало створювати додаткові важелі державного механізму на окраїнах імперії. Проте, російські історики обходять мовчанням і не висвітлюють того факту, що найсуворіше в світі кріпосне право стосувалося у Правобережжі винятково українських селян. Пояснення цьому, з нашого погляду, полягає в тому, що царизм залишив у Правобережній Україні без змін існуючі за Речі Посполитої, суспільно-політичні та правові відносини, зокрема кріпосництво як обов'язковий елемент Російської держави. В. Соловйов, зазначивши, що після приєднання до імперії, строкатому населенню краю без врахування народності та релігії, були урочисто підтверджені колишні права. Цим він фактично визнав, що Росія законсервувала існуючі відносини [1, 453]. Від початку царизм взявся за збереження та гарантування прав магнатів і шляхти. Щодо «вищої сили миру і правди» відносно українців, то вона полягала в ще більшому їх закабаленні.

Оголосивши корінних мешканців краю єдинокровними братами, самодержавство фактично не визнало їх юридичних прав як народу і навіть не дозволило їм присягати на вірність імператриці. За них це зробили польські магнати і шляхта, відразу ж потрапивши під надійну опіку та державне заступництво Росії. Як зазначав В. Антонович, поляки втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, зате їх економічне панування було повністю визнане і захищене законом, організоване адміністрацією та міцною владою. Щоправда зі вступом на престол Павла I, все селянство імперії, в тому числі губерній Правобережжя, вперше за велінням імператора було приведенне до присяги. Таким заходом підтверджувалося, що і селянство, нібито, визнавалося громадянами. Однак правове і господарське становище селян регіону, порівняно з часами Катерини II, майже не змінилося.

Становий і класовий поділ суспільства Правобережної України відображав його феодалну природу як складову чиновницько-дворянської Російської монархії. За даними Я. Водарського, у 1795 р. тут нараховувалось 2946 тис. селян чоловічої статі [2, 118], що складало 84,8 % від загальної кількості населення. З них поміщицькі кріпаки становили 85,2 %, державні селяни – 14,8 %, тоді як загалом по Росії ці показники були 60 і 40 %, відповідно [3, 36]. Розшарування і соціальна диференціація селянства зумовлювалися, передусім, ступенем забезпеченості землею, будівлями, худобою, інвентарем, отриманими кожною селянською сім'єю на початку самостійної господарської діяльності. Різниця у забезпеченні землею спостерігалася як в ок-

ремих селах, так і між помістями, будучи наслідком нерівномірності розселення людей. Крім цього, впливали різна кількість і працездатність членів сім'ї, а також різні стихії. Ці фактори, з одного боку, й інкорпораційна політика самодержавства – з іншого, зумовили не тільки соціально-станову диференціацію, а й ще більший поділ селян за майновою ознакою.

Найбільш чисельними і найменш захищеними у Правобережній Україні були поміщицькі селяни. Вони повністю належали юрисдикції своїх власників, які на власний розсуд регулювали всі сфери їхнього життя. Юридічно кріпаки не мали майнових прав, оскільки всім рухомим і нерухомим їх майном володіли поміщики. Закон забороняв селянам отримувати на своє ім'я землю, будинок або лавку, вступати без дозволу господаря у винні відкупи, брати гроші під позику, лишати помістя, записуватися в купці, скаржитися на власника. Формально законодавство імперії захищало кріпаків від зловживань поміщицькою владою, проте, на практиці це положення майже не застосовувалося.

До обов'язку поміщицьких селян входило й виконання повинностей на користь держави. Характерно, що поміщицькі і казенні селяни платили подушну подать одного розміру, але повинності поміщицьких кріпаків, принаймні в півтора рази, переважали податі казенних селян [4, 89]. Водночас кріпаки виконували численні постійні і тимчасові натуральні повинності в інтересах держави та поміщиків. Проте, якщо розміри державних повинностей офіційно регламентувалися, то поміщицькі повністю залежали від волі, а точніше від сваволі, дворян і шляхти. З одного боку, це свідчило про набагато гірше фінансово-матеріальне становище поміщицьких селян, з іншого – що головною опорою держави виступали поміщики, а тому інтереси дворянства ставилися вище державних. Тому питома вага поміщицьких селян наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. на Правобережжі неухильно зростала. Остаточне закріпачення селян регіону завершилося в 1800, 1804, 1808, 1823 рр. Їх частка у Київській губ. коливалася від 98,6 (у Сквирському) – до 99,9 % – Радомишльському повітах [5, 5–9].

М. Корнілович, на прикладі волинських кріпацьких селянських дворів показав, що ще в 1830 р., за виробничим принципом, кріпаки ділилися на чотири групи: тяглих (мали робочу худобу), піших або напівтяглих (тобто, тих, хто не мав робочої худоби, або в яких її було замало для обробітку наділу), городників (мали тільки садибу чи город) і безземельних (бобилів). За висновком автора, найголовнішою категорією були тягли селяни, які мали не тільки робочу худобу, а й найбільші наділи землі [6, 237]. Саме на них базувалося панське господарство і від них залежало становище інших категорій селян. Проте, більшість селянських господарств Правобережної України склали поєдинкові чи піші. У піших або напівтяглих особиста робоча сила переважала над реманентом і худобою [7, 149]. Тому вони були змушені обробляти землі поряд з такими як самі, або наймаючи волів, коней у більш заможних господарів. Останні мали робочий реманент і за допомогою пішим орати, боронувати, сіяти, обробляти та збирати врожай, брали певний відсоток. Своєрідний стан осілих сільських працівників утворювали городники, які на своє прожиття переважно заробляли на людях. Халупники і бобилі – селяни повністю або частково були звільнені від повинностей, як правило, жили в новоутворених поселеннях і працювали у селян або як дворова челядь – у поміщиків [8, 44].

Сучасні дослідники, зокрема Г. Казьмирчук і Т. Соловйова, посилаючись на інвентарні записи, назива-

ють такі категорії поміщицьких селян, як «почворні», «потрійні», «парові», «поєдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморники», які відрізнялися за ступенем забезпеченості землею і тяглом [9, 106]. Очевидно, таке розшарування було виявом тенденції до поглиблення майнової та господарської нерівності в середовищі селян, а також змін у соціальному статусі і політичних правах. Водночас, зауважимо, що протягом цього періоду кількість бідніших селян постійно зростала, що, своєю чергою, негативно позначилося на становищі кріпаків, які, головним чином, створювали матеріальні блага. З середовища найбідніших селян виникла категорія вільних «гулящих», «гультьяів», які жили тільки заробітками.

Після 1793 р. в Правобережжі набуло масового характеру обезземелення поміщицьких селян, переведення їх із вищих у нижчі розряди. Як результат, у регіоні з'явився численний прошарок напівпролетарської бідноти. Примусова праця на панській землі досягла межі, за якою селянам було важко утримувати власні господарства [10, 19]. Виявом масового розорення і зубожіння селян стало поширення в регіоні такого явища, як бродяжництво або бурлакування, тобто, зростання кількості зубожілих людей, які втратили засоби і місця проживання. Зубожілі бродяги – частина селянського стану, який складався з чотирьох розрядів: тих, які впали в зубожіння від збігу нещасних обставин, та які не могли через сирітство, старість, хвороби знайти харчування; котрі могли б ще себе прохарчувати, але не мали ні випадків, ні способів до роботи і занять й впали в злидні; тимчасових чи випадкових бродяг, які втратили житло; і ті, хто стали на шлях милостині як ремесла.

Важливо наголосити на юридичному аспекті суспільно-виробничих взаємовідносин магнатів і селян. Передусім, те, що поміщики, користуючись становищем, прагнули до нівелювання селянського середовища. Для цього вони наділяли селян однаковою кількістю землі і встановлювали однакові повинності, водночас обмежуючи кріпаків у продажі хліба, забороняючи селянам вступати в торговельні зв'язки без спеціального на те дозволу. Втім, чи не найголовнішим було те, що поміщики могли примусити підданих вийти на роботу, але не мали сили змусити селян працювати понад те, що слід було відпрацювати за земельний наділ. Тому хотіли того чи ні, вони змушені були платити грішми за додаткову селянську працю, що своєю чергою, об'єктивно порушувало натуральну форму розрахунків між феодалами і селянами та свідчило, що магнати і шляхта на межі XVIII–XIX ст. не могли вести господарство винятково панщиною.

Казенні селяни мали право, за виконання певних умов, переходити в інші податні стани під час проведення чергової ревізії. Хоча їм, як і поміщицьким селянам, заборонялося займатися відкупами та підрядами, вести оптову торгівлю, відкривати фабрики і заводи, брати позичкові документи. Без дозволу повітової чи губернської влади казенним селянам були заборонені і сімейні розділи. Варто зауважити, що казенні селяни, на відміну від поміщицьких, виступали носіями публічного права. Проте, правове становище казенних селян було доволі хитким, оскільки в будь-який час самодержавство могло, шляхом пожалування дворянам, перетворити їх на поміщицьких кріпаків. За оцінкою В. Семевського, не існувало жодної норми, яка б гарантувала «вільному» казенному землевласнику справжню недоторканість його станового звання [11, 98]. Більше того, казенних селян у губерніях Правобережної України було небагато. Зміна правового стано-

вища казенних селян відбувалась у напрямі поглиблення кріпосного права.

Серед низки нормативних актів російського уряду стосовно селянства на початку XIX ст., які сприяли руйнуванню консервативних кріпосницьких відносин, привертає увагу своєю значимістю указ від 20 лютого 1803 р. «Про вільних хліборобів», ініційований графом П. Румянцевим [12]. Практично це був перший документ, який утверджував шанс отримати волю серед загальної кріпосної маси. Особи, які підпадали під його дію, отримували назву державних селян, поселених на власних землях. Незважаючи на те, що цей указ був найбільш ліберальним за часів імперії, він залишився майже ніким не помічений і декларований лише на папері. Відтак, роль держави виявлялася не в захисті інтересів нових підданих, а у збереженні та посиленні кріпосництва, нещадній експлуатації, ще більшому закріпаченні українського селянства, а її політична надбудова незмінно служила оплотом і виразником іншоетнічних поміщиків, всього дворянського класу.

Отже, з приєднанням Правобережної України до Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст. відбувалося посилення кріпосного права, зростання феодалних повинностей, переведення на панщину та обезземелення селян. Під впливом інкорпорації та розвитку продуктивних сил і капіталістичних виробничих відносин у становій структурі суспільства регіону почав змінюватися становий поділ населення. Водночас з інтеграцією всієї станової структури із загальноімперською системою відбувалась диференціація мешканців краю на стани та різні прошарки, яка стала домінуючою тенденцією соціального розвитку суспільства.

1. Соловьев В.С. Сочинения: в 2 т. – Т. 2. – М., 1989.
2. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М., 1973.
3. Гуржій І.О. Борьба трудящихся мас Украины за социальне і національне визволення (XV–XIX ст.). – К., 1967.
4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7700.
6. Костюченко В.В. Особливості етносоціального складу міського населення Проскурівського повіту у першій половині XIX ст. // Матеріал X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І. Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський, 2000.
7. Крижанівська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2007. – № 2.
8. Маркіна В.О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1959. – № 2.
9. Казьмирчук Г., Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст. – К., 1998.
10. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. пос. – К., 1996.
11. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
12. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX в. – М., 1988.

Bogutska A.L. The Social Transformation in the Right Bank Ukraine at the board of the XVIII–XIX c. Is analysed the social transformation among the peasants' population in the Right Bank Ukraine at the end of the XVIII – the first half of the XIX century. Have been characterized the conditions in which indigenous people were after the entering of the Right-bank Ukraine to the Russian Empire, the role of «new» state, which brought as result to the preservation and enhance of serfdom, ruthless exploitation, and further enslavement of the Ukrainian peasants.
Key words: Right-bank Ukraine, the Russian Empire, Social Transformation, tradesmen, peasants, aristocrats